

УДК 930.1:7(477.87)«19»

Ігор Луценко

кандидат мистецтвознавства,
Закарпатська академія мистецтв

Особливості історіографії та основні джерела в дослідженні образотворчого мистецтва Закарпаття ХХ століття

© Луценко І., 2017

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1170547>

Анотація. До розгляду пропонуються основні джерела дослідження та особливості історіографії образотворчого мистецтва Закарпаття, зокрема живопису як панівного. Беручи до уваги активне зростання наукового інтересу до регіонального феномену образотворчої традиції Закарпатського регіону в ХХ ст., постає необхідність систематизувати та узагальнити окремі джерела, необхідні для вивчення поставленого питання. Досліджуючи проблеми мистецтвознавчого й культурологічного характерів, доцільним буде провести певну історико-культурну узгодженість і періодизацію окремо взятих основних (якісно домінантних), другорядних, а також дотичних історіографічних матеріалів і джерел, які висвітлюють і регламентують окремі процеси та динаміку розвитку, зокрема мистецько-культурологічного сегменту в цьому регіоні.

Ключові слова: історіографія, джерела дослідження, мистецтво, живопис Закарпаття.

Постановка проблеми. З'ясування шляхів розвитку української художньої культури кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зокрема живопису як однієї з її складових, потребує ретельного аналізу і регіональних мистецьких шкіл, і їх взаємовпливів у контексті загальноєвропейського культурного простору. Вирішення поставленої проблеми в окремих регіонах України спонукає до цілісного аналізу історичного загальноукраїнського культурного надбання. Особливо актуальним

залишається факт активного інтересу молодих дослідників до питань закарпатської культури та мистецтва, що й зумовлює необхідність систематизації джерельної бази. Поставлені завдання вимагають залучення якомога більшого аналітичного та фактологічного матеріалу, даючи цим можливість отримати об'єктивну оцінку мистецько-історичних явищ у контексті порушеної проблеми. У межах нашого дослідження беруться до уваги загальнонаукові методи історико-аналітичний та діахронний, що є логічно обґрунтованим з точки зору періодизації опрацьованого матеріалу.

Аналіз досліджень і публікацій. Спроба систематизації джерел досліджень порушувалась опосередковано в окремих працях дослідників і не обумовлювала окреме дослідження в зазначеному контексті. Спроба систематизації джерельної бази висвітлена в дисертаційних працях Р.Шмагала, І.Небесника, М.Приймича та, зокрема, у дисертаційному дослідженні живопису Закарпаття І.Луценка [1], а також в окремих публікаціях А.Коприви, М.Сирохмана, І.Небесника (мол.), І.Сіксяя та ін.

Мета статті – систематизувати та виявити найбільш суттєву джерельну канву та авторів наукових розвідок у контексті досліджень закарпатського образотворчого мистецтва зокрема.

Виклад основного матеріалу. У професійному мистецтвознавчому лексиконі сьогодні існує термін «закарпатська школа живопису». Це поняття має історичне підґрунття та певні прив'язки до авторів, що намагалися дати характеристику мистецькому рухові Закарпаття у ХХ ст. Подібні тенденції залишаються не менше актуальними й сьогодні в розв'язанні наукових проблем регіонального живопису та визначення його ролі в образотворчому мистецтві України.

У цьому контексті, посилаючись на історичний досвід формування, становлення та розвитку образотворчого мистецтва регіону, слід виокремити основні історико-політичні ознаки, що мали вплив на культурно-мистецьке середовище регіону. Розглядаються матеріали періоду правління Австро-Угорщини. У цьому історичному періоді виокремилася назва регіону «Угорська Русь», яка збереглася до 1919 р. Беруться до уваги джерела, дотичні та другорядні до проблем регіонального мистецтва, зокрема це газети, журнали, архівні документи, що висвітлювали окремі відомості про творчість митців, які

періодично працювали в регіоні або тут народилися. Актуальними матеріалами для дослідження залишаються твори мистецтва, що зберігаються в регіональних музеях, приватних збірках і сакральних спорудах.

Найбільш вагомими джерелами, що активно висвітлюють процес становлення та ствердження регіонального мистецтва, належать до політичного устрою Чехословаччини (1919–1939 рр.) під регіональною назвою «Підкарпатська Русь». Наступний період II Світової війни (1939–1944 рр.) (регіон перебував під владою Хортиської Угорщини під назвою «Угорська Русь»). У цей час відстежується широкий спектр джерел, які мають фундаментальний теоретичний сенс щодо висвітлення розвитку регіональної школи живопису. У Радянський період (1944–1992 рр.) спостерігається активне дослідження мистецтва регіону мистецтвознавцями та формуються державні збірки й музеї, що дозволяє широко розглядати предмет творчих напрацювань. Водночас з'являється тенденція до однобокості висвітлення окремих проблем мистецько-культурологічного характеру, що зумовлене догматикою соціалістичної системи. Окремі матеріали розглядаються в період від 1991 р. – часу незалежної України, які ґрунтуються на вітчизняних і регіональних дослідженнях. Окремою статтею береться досвід закордонних науковців і музейних установ державних і приватних, у яких зберігаються твори регіональних авторів чи інших, що дотичні до розвитку закарпатського живопису.

Розглядаючи найважливіші віхи становлення закарпатської школи живопису, доцільним буде згадати об'єднання митців у 20–30-х роках ХХ ст., які закріпили спільні мистецькі погляди та наміри щодо творчих концепцій, виставкової та організаційної діяльності. Згуртована група митців сприяла активізації уваги до актуальності питань про регіональну школу живопису. Багато критиків намагалися дати характеристику мистецьким творам і митцям. Але, як правило, це були описові публікації, які констатували та аргументували суб'єктивні позиції авторів, без фахового мистецтвознавчого аналізу. Як пише А.Ізворин, тогочасні журналісти легше бралися за критику мистецьких творів, ніж за критику на виставки «псів» і «кроликів», хоча не відмовлялися від критики мистецьких виставок [2, с.389]. А.Ізворин (Євген Недзель-

ський) писав критичні статті у сфері літератури, фольклору, етнографії та образотворчого мистецтва Підкарпатської Русі. Найбільш вагомими та об'ємними його дослідженнями, присвяченими закарпатській мистецькій школі, були публікації «Сучасні Руські художники», надруковані 1942 та 1943 рр. у науковому журналі товариства «Подкарпатського общества наук» «Зоря-Најнал» (1941–1943) [2; 3]. Часопис відіграв значну роль у дослідженні та аналізі мистецько-культурних подій краю. Значна роль приділялася мистецьким особистостям, які найбільше виокремлювалися власними творчими здобутками. Автор аналізує виставкову діяльність, подає критику тогочасних подій у мистецтві, висвітлює історико-соціальні та культурні явища. А.Ізворин запроваджує поняття «Підкарпатського барбізону», проводячи паралелі з французькими реалістами середини ХІХ ст. Цей термін стає прикметною ознакою творчого середовища закарпатських художників і на тривалий час визначає концепції пленеру в закарпатській мистецькій школі.

Грунтовні фахові дослідження, присвячені образотворчому мистецтву Закарпаття, належать мистецтвознавцеві Г.Островському (друга половина ХХ ст.). Важливим методом, яким користується автор, є історико-мистецький аналіз, зокрема, у статті 1972 р. «О творческих связях художников Закарпатья с изобразительным искусством чешского и словацкого народов» [4], «3 історії творчих зв'язків образотворчого мистецтва Угорщини і Закарпаття» (1969) [5].

Вагомим доробком Г.Островського є монографія «Образотворче мистецтво Закарпаття» (1974), у якій розглянуто тему становлення та розвитку образотворчого мистецтва регіону [6]. Це дослідження заслуговує на особливу увагу щодо систематизації та мистецтвознавчого аналізу. Автор опрацював широкий часовий діапазон становлення та розвитку образотворчого мистецтва Закарпаття. Найбільше уваги в дослідженні приділено ХХ ст., з аналізом творчості засновників закарпатської школи живопису та їхніх послідовників. У цьому дослідженні Г.Островський використовує історико-фактологічний аналіз. Висвітлення мистецтва кінця ХІХ ст. має узагальнений характер. Розгляд персоналій, які працювали на Закарпатті, доволі поверхневий. Мистецтвознавчий аналіз їхньої творчості є недостатнім, до того ж значну кількість інформації запозичено

з публікації А.Ізворина «Сучасні Руські художники» без посилань на джерело. Сприяла популяризації народного мистецтва Закарпаття праця С.Маковського «Народное искусство Подкарпатской Руси», яка була видана 1924 р. як каталог відповідної виставки в Празі [7]. Цей каталог був видрукуваний чотирма мовами, що засвідчує популярність народного мистецтва Підкарпатської Русі в європейських культурних осередках. Видання стимулювало та поживляло інтерес до народно-мистецьких традицій з боку європейської культурної спільноти. Підкарпатську Русь відвідувало багато митців з Чехії, Угорщини, що активізувало мистецьке середовище краю до творчих взаємообмінів. Заслуговує на увагу дослідження С.Гапака «Образотворче мистецтво українців Чехословаччини (1918–1945)» [8]. Автор наводить і відомі, і маловідомі прізвища художників і культурних діячів. Але ця праця має узагальнений характер щодо розкриття мистецького процесу в закарпатському малярстві.

Одним із сучасних досліджень становлення і розвитку образотворчого мистецтва та мистецької освіти Закарпаття є праця І.Небесника «Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект» [9]. Автор висвітлює мистецькоосвітні процеси, які значною мірою формували образотворче мистецтво та художню освіту в регіоні. Вагомим доповненням є аналіз історико-культурних подій, які передували відповідному висновку. Автор розглядає та персоніфікує явище співіснування творчої роботи та педагогічної діяльності митців, висвітлює статистику та методичні принципи мистецької освіти початку ХХ ст. Монографія «Адальберт Ерделі», що також належить згаданому авторові, висвітлює життя та творчість визначного закарпатського художника, якого вважають одним із засновників закарпатської школи живопису та який є знаковою постаттю у живописі України ХХ ст. У монографії відображено культурні події та розкрито деталі біографії художника. Актуальним є видання літературних творів, щоденників і думок А.Ерделі «ІМЕН» (упорядники І.Небесник, М.Сирохман) [10]. Літературна спадщина художника дозволила глибше проаналізувати ідейно-філософські позиції А.Ерделі, які безпосередньо формували його світогляд і шляхи творчості.

Важливим матеріалом для дослідження були публікації інших критиків і авторів, які проводили аналіз творів мистецтва

й виставкового процесу, хоча значна кількість таких публікацій припадає лише на 20–40-ві рр. ХХ ст. Серед цих матеріалів слід відзначити дописи Я. Затлоукала, Л. Кайгла, А. Ерделі та Й. Бокшая у виданні «Podkarpatska Rus» (1936 р.) [11], у яких подається аналіз стану образотворчого мистецтва Закарпаття зазначеного періоду. Я. Затлоукал розглядає мистецькі процеси в контексті особистостей, які їх формують, зокрема звертається до творчості А. Ерделі, Й. Бокшая, А. Коцки. Я. Затлоукал також долучився до написання вступної статті до каталогу виставки в Братиславі 1936 р. [12].

Угорський дослідник Ернест Каллаї після перегляду виставки в Ужгороді 1939 р. констатує у журналі «Огоньки» [13] власні позиції та, можливо, першим з критиків визначає автономний статус живопису художників – вихідців з Підкарпатської Русі. Разом із суб'єктивною аналітичною позицією він відзначає індивідуальні (слов'янські) риси живопису А. Ерделі, Й. Бокшая, А. Коцки. Водночас характерно виокремлює авторів, визначаючи їхній індивідуальний, автономний статус, що різниться від угорського мистецького середовища.

У виданні 1936 р. «Подкарпатская Русь за годы 1919–1936» опублікована стаття Федора Манайла «Изобразительное искусство на Подкарпатской Руси», де подано короткий аналіз розвитку образотворчого мистецтва регіону. Ф. Манайло висвітлює витоки образотворчого мистецтва, яке вже сформувалося на той час і набуло ознак регіональної самостійної школи [14, с. 147].

Каталоги виставок (переважно ми віднайшли їх у приватних архівах), дали можливість проаналізувати склад учасників, а також перелік представлених творів. Завдяки каталогам 1936-го, 1937-го, 1938-го, 1939-го, 1940-х рр. виявлена низка митців, що брали участь у групових виставках, які були маловідомими, а тому залишаються майже недослідженими в угорському, чеському та словацькому мистецтвознавстві. Завдяки каталогам є можливість простежити творчу міграцію митців, котрі експонували свої твори в багатьох виставкових залах Європи.

З метою досягнення об'єктивності дослідження постає необхідним звернення до мистецьких процесів Угорщини, Чехії, Словаччини та частково Румунії, що мали перманентні стосунки з живописом Закарпаття. Праці угорських мистецтвознавців висвітлюють проблеми мистецтва, які опосередковано можуть бути дотичними до тем досліджень. Серед таких праць – мисте-

цтвознавчі доробки Кароя Люка, Лайоша Немета, Іштвана Гентона, Дьордя Семеґі та Тібора Силлиші. Автори висвітлювали процес в угорському мистецтві, який був пов'язаний з колоніями Нодьбаньо, Тячів, Кечкемет, Солнок, Годолов. Опрацьований матеріал дав можливість простежити і творчо-мистецькі взаємини художників, і навчально-методичні засади, що мали вплив на мистецькі процеси живопису Закарпаття у першій половині ХХ ст. Окремим доробком, який доповнює порушене питання мистецьких шкіл Угорщини на рубежі століть, є праця румунських авторів Тиберія Алекса, Траяна Молдавана, Міґая Мусча «Мистецький центр Бая Маре 1896–1996» [15]. У праці подається статистичний, біографічний матеріал, а також візуальний ряд, який дає можливість об'єктивно провадити дослідження щодо колонії в м. Тячів та творчості відомого європейського художника – педагога Шимона Голлоші.

Важливим з позиції статистики та інформації про місцезнаходження творів угорських художників на території СРСР є видання 1988 р. «Mányokitól Aba Novákig». Вступна стаття, авторства Г.Островського, подає узагальнену періодизацію творчості художників, у тому числі тих, які працювали на Закарпатті, що відкриває можливість відстежити місцезнаходження полотен, згідно з інвентарними номерами, для подальшого опрацювання.

Щодо дослідження відносин чеського та словацького живопису із закарпатським мистецтвом на зламі століть, а також першої половини ХХ ст., цікавим є видання «Чеський живопис ХІХ століття» Яроміра Неймана [16], де подається інформація про окремих митців, які працювали і на Закарпатті.

Найважливішим елементом дослідження залишається візуальний ряд, який безпосередньо представляє творчість митців у першій половині ХХ ст. Це насамперед каталоги виставок, буклети, монографії, репродукції, а також живописні твори з приватних збірок. Вони подають об'єктивну картину діяльності художників Закарпаття, Угорщини, Чехії, Словаччини. В окремих виданнях і каталогах виставок зустрічаються вступні статті Я.Затлоукала, А.Ерделі, В.Ваґнера (Dr. Vl. Wagner).

Значна кількість монографій, каталогів і проспектів, присвячених образотворчому мистецтву Закарпаття, була видана вже в другій половині ХХ ст., тобто в радянський час. Як правило, авторами були мистецтвознавці, які досліджували закарпатське мистецтво. Г.Островський вивчав творчість

А.Ерделі та Й.Бокшая. Творчість цих митців аналізували В.Павлов, В.Курільцева, Н.Знаменская. Над творчістю Е.Кондратовича працювала В.Мартиненко, Ф.Манайла досліджував В.Цельтнер. Цікавий аналіз творів А.Ерделі, Й.Бокшая, Ф.Манайла, А.Коцки подає у альбомі «Український живопис» О.Федорук. Певна кількість означених досліджень цього періоду будувалася на тоталітарно-ідейних засадах, але, водночас, провадився вагомий мистецтвознавчий аналіз і творів митців, і характеристика їхньої діяльності.

Огляд преси різних періодів від початку ХХ ст. дозволяє зробити певні статистичні та історичні оцінки щодо культурно-мистецьких процесів на досліджуваній території. Це, наприклад, газети та журнали, які видавалися в Мукачеві й Ужгороді, «Munkács» (щотижневик), «Школьная помощь», «Руська правда», «Народна школа», «Огоньки» та інші, у яких доволі часто подавався огляд культурних новин міста, регіону та публікації про художників. У періодиці зустрічаються і публікації митців про власні погляди на мистецькі процеси, і мистецтвознавців та журналістів. Особливо цікавими щодо аналізу творчого методу є публікації А.Коцки [17]; беруться до уваги дописи, що мають критичний характер з боку партійної системи радянської влади. Важливіми в аналізі мистецького процесу та творчих особистостей є публікації А.Знаменської, Н.Яворської, Ю.Сташка, Е.Чернеги-Балли, О.Приходько та ін. Мистецько-аналітичні публікації про мистецтво та художників Закарпаття друкуються у фахових мистецьких журналах «Образотворче мистецтво», «Творчество», «Мистецтво», «Советский художник», «Искусство», авторами цих статей здебільшого є і мистецтвознавці, і художники. Єдиним недоліком періодики та мистецьких фахових видань залишається політична заангажованість, яка уповільнює об'єктивний аналіз мистецьких процесів.

Активність розвитку мистецтвознавчої науки за останні 20 років дозволяє аналізувати праці і досвідчених мистецтвознавців, і аспірантів, які публікують дослідження мистецтва регіону у спеціалізованих виданнях. Цікавими для аналізу живопису Закарпаття є статті мистецтвознавців А.Бокотея, Р.Шмагала, М.Мушинки, Ф.Гібла, І.Небесника, В.Отковича, А.Коприви, І.Павельчук, М.Приймича та ін., опубліковані у фахових вітчизняних виданнях.

Значним джерелом для дослідження є музейні збірки, діючі експозиції, приватні колекції, інтернет-портали та галереї. Серед панівних щодо кількості зібраних творів живопису залишається Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая (ЗОХМ). Збірка Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ) є значно меншою за кількістю творів живопису, але важливою, оскільки тут зберігаються деякі рідкісні твори Ф. Гервердле, Олександра Грабаря, Дюли Іяса-Ячика. Важливими об'єктами в дослідженні є Меморіальний будинок-музей народного художника України Ф. Манайла та Меморіальний будинок-музей народного художника України А. Коцьки, у яких зосереджена не тільки живописна спадщина, а й архівні та бібліографічні матеріали.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Виходячи із завдань і поставленої мети, слід стверджувати, що джерельна база для дослідження закарпатського мистецтва розглядається з позиції історико-політичного регламенту який безпосередньо вплинув на динаміку розвитку мистецтва, а також на зміст його висвітлення. З іншого боку, більш активну увагу зосереджено на праці, які мають провідне значення щодо аналізу. Виокремлено другорядні джерела, які, водночас, є важливими та необхідними щодо якості майбутніх досліджень. У статті розглянуто окремі категорії вивчення – рідкісні видання, каталоги, музейні та приватні збірки, які дозволять більш цілеспрямовано досліджувати різні напрямки закарпатського мистецтва.

1. Луценко І.В. Живопис Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ століття: жанри та художньо-стилістичні особливості : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.05 / Ігор Вікторович Луценко : М-во освіти і науки України, ЛНАМ. – Львів, 2014. – 307 с. : іл.
2. Изворинъ А. Сучаснѣ руськѣ художники / А. Изворинъ // Зоря-Најнал. – 1942. – Р. 2. – Ч. 3-4 – С. 387-415.
3. Изворинъ А. Сучаснѣ руськѣ художники / А. Изворинъ // Зоря-Најнал. – 1943 – Р. 3. – Ч. 1-4. – С. 258-284.
4. Островский Г. О творческих связях художников Закарпатья с изобразительным искусством чешского и словацкого народов / Г. Островский // Советское славяноведение. – 1972. – № 2. – С. 46-51. – Текст рос. мовою.

5. Островський Г. С. З історії творчих зв'язків образотворчого мистецтва Угорщини і Закарпаття / Г. С. Островський // Українське мистецтвознавство. – К., 1969. – Вип. 3. – С. 34-60.
6. Островський Г. С. Образотворче мистецтво Закарпаття / Г. С. Островський. – К. : Мистецтво, 1974. – 200 с. : іл.
7. Маковский С. К. Народное искусство Подкарпатской Руси / С. К. Маковский. – Прага : Пламя, 1925. – 161 с. – Текст рос. мовою.
8. Гапак С. Образотворче мистецтво українців Чехословаччини (1918-1945) / С. Гапак. – Братіслава : Словацьке педагогічне видавництво, 1975. – 164 с.
9. Небесник І. І. Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті : історико-педагогічний аспект : [монографія] / І. І. Небесник ; ред. В. Т. Дзьоба ; оформ. обкл. В. М. Сливки. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – 168 с. : фото.
10. Ерделі А. М. ІМЕН : літ. твори, щоденники, думки / А. М. Ерделі ; упоряд., вступ. ст. І. І. Небесник ; упоряд., передм., прим. М. В. Сирохман ; пер. з угор. – Ужгород : Вид-во Олександрії Гаркуші, 2012. – 436 с.
11. Zatloukal J. U výtvarníků na Podkarpatské Rusi / J. Zatloukal // Podkarpatská Rus / [red. Dr. J. Zatloukal]. – Bratislava, 1936. – S. 234–238. – Текст чеською мовою.
12. Výstava výtvarného odboru UBS Členská výstava Spolku výtvarných umelcov na Podkarpatské Rusi v Užhorode od 6. do 20. Februara 1936. – Bratislava : Safarikovo namestie, 1936. – 13 s. – Текст чеською мовою.
13. Каллай Э. Искусство и художники Карпатского края / Эрнест Каллай // Огоньки. – Ужгород, 1940. – Дек. – С. 35–39. – Текст рос. мовою.
14. Манайлов Ф. Ф. Изобразительное искусство на Подкарпатской Руси / Ф. Ф. Манайло // Подкарпатская Русь. – Ужгород, 1936. – С. 144-146. – Текст рос. мовою.
15. Alexa T. Centrul artistic Baia Mare 1896-1996 / T. Alexa, T. Moldavan, M. Musca. – Baia Mare, 1997. – 448 s. : ill. – Текст англ., рум. мовами.
16. Нейман Я. Чешская живопись XIX века. Новая чешская живопись и её классические традиции / Яромир Нейман. – Прага : Артга, 1959. – 120 с. – Текст рос. мовою.
17. Коцка А. Художники-патріоти : [про творчість закарпатських художників] / А. Коцка // Закарпатська правда. – 1945. – 6 квіт.

ANNOTATION

Ihor Lutsenko. Peculiarities of historiography and main sources for investigation of visual art in Transcarpathia in 20th century. The main constituents of sources for investigation and peculiarities of historiography of visual art in Transcarpathia, particularly of painting as dominating one, are considered. Taking into consideration active growth of scientific interest to regional phenomenon of visual tradition of Transcarpathian region in 20th century it is necessary to systematize and generalize separate sources needed for studying raised question. Investigating problems of artistic and cultural origin, it is necessary to make some historic and cultural consistency and periodization of separate taken main (dominating), supplementary and also additional historiographic materials and sources which highlight and standardize separate processes and dynamic of development, in particular artistic and cultural segment in the mentioned region.

Keywords: historiography, sources of investigation, art, painting, Transcarpathia.

АННОТАЦИЯ

Игорь Луценко. Особенности историографии и основные источники в исследовании изобразительного искусства Закарпатья XX века. К рассмотрению предлагается основные составляющие источников исследования и особенности историографии изобразительного искусства Закарпатья, в частности живописи, как доминирующего. Принимая во внимание активный рост научного интереса к региональному феномену изобразительной традиции Закарпатского региона в XX веке, возникает необходимость систематизировать и обобщить отдельные источники необходимые для изучения поставленного вопроса. Исследуя проблемы искусствоведческого и культурологического характеров, целесообразным будет провести определенную историко-культурную согласованность и периодизацию отдельно взятых основных (качественно доминирующих), второстепенных, а также касательных историографических материалов и источников, освещающих и регламентирующие отдельные процессы и динамику развития, в частности художественно-культурологического сегмента в указанном регионе.

Ключевые слова: историография, источники исследования, искусство, живопись, Закарпатья.